

„ÍGY SZÜLETNEK A HŐSÖK MAGYARORSZÁGON, HOGY AZ EMBER NEM TUD ELLENÁLLNI,
HOGY VALAMI OLYASMIT CSINÁLJON, AMIHEZ SEMMI KÖZE”

Szabari Vera¹ interjúja Csákó Mihálllyal²

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szabari Vera

1941-ben születtem, vagyis éppen hetven éves leszek idén. Háborús gyerek vagyok. Nyilván nem emlékszem, de állítólag a kiságyban rám tört az ablak a bombatalálattól, ami az utcát érte. [Budapesten,] a Nefelejcs utcában laktunk. Anyám a születésemkor cipőfelsőrészűző, apám szintén cipész volt, meg a família mindenféle ágaboga is. Egyébként pedig ami még összehozhatta őket, az a mozgalom volt. Apám nagyon korán belépett a szakszervezetbe, feltehetőleg már a harmincas években tagja volt a Kommunista Pártnak is, de mindenképpen egy szakszervezeti ember volt. Anyám szintén, kisgyerekként már a háború után emlékszem, hogy a szaktársakkal sokat kirándultunk a hétvégeken és hozták a gyerekeiket is. A negyvenes évek második felében apám már választott szakszervezeti funkcionárius volt a Bútoripari Szakszervezetben, és lényegében amíg csak élt, ezt csinálta, de viszonylag korán meghalt, 61 éves korában. Anyámat káderként kiemelték, hogy szakszerűen fejezzem ki magamat, és viszonylag hamar a Budapesti Pártbizottság valamilyen szociális részlegéhez került különböző beosztásokban. Még nyugdíjas korában is ezt csinálta: foglalkozott az idősekkel, betegekkel, akiknek valami problémájuk volt a lakással vagy más egyébbel. Ha szorult belém szociális érzék, akkor ez elsősorban innen van. Elsősorban innen vannak azok a tulajdonságaim, amelyek alkalmassá tettek arra, hogy a kommunista rendszer megszüntetéséért működjek a demokratikus ellenzékben, melyeket tulajdonképpen a kommunista szüleimtől kaptam. Azt, hogy amit csinállok, azt alaposan, rendezetten, szervezeten csináljam, azt, hogy gondoljam végig a dolgokat és legyen véleményem, azt anyámtól kaptam. Ez később másfelé vitt, mint amerre ő addig ment, de ez már egy sokkal későbbi időszak története. Gyerekkorom nagy részét egyedül, illetve barátokkal töltöttem, mert abban az időben az volt divat, hogy a szülők este fél 10, 10 előtt nem voltak otthon. Tudom, hogy negyedikes koromban magam melegítettem az ebédet, én gyújtottam be a kályhába télen és vártam a meleg kályha mellett, hogy hazajönnék. Ennek következtében időm jelentős részét olvasással töltöttem. Ebben valószínűleg annak is szerepe lehetett, hogy erősen rövidlátó vagyok, rossz a szemem. Az orvosom azt rendelte el, hogy ne vegyek részt megerőltető játékokban, ne rohangásszak a labda után, ne lógjak fejjel lefelé, stb. Így az olvasás volt a legjobb tevékenység. Egy évig jártam óvodába a Németvölgyi útra, és az általános iskola mind a nyolc évét a Németvölgyi úti iskolában töltöttem, a Mackovics iskolában. Az iskolában semmi rendkívüli nem volt azon kívül, hogy egy nagyon jó osztályfőnököm volt 7.–8.-ban. Egy tanárnő, akit imádozt mindenki, és nagyon jól tanította a matematikát meg a fizikát is. Bizonyára volt szerepe abban, hogy szerettem ezeket a tárgyakat. Extra feladatokat igyekeztem megoldani. A Laricsev (Laricsev 1952) egy vastag és legalább 500 oldalas vastag példatár volt, ebből kellett matematikai feladatokat megoldani. Nagy élvezettel megoldottam mindenféle extra

1 ELTE Társadalomtudományi Kar

2 A szakmatörténeti interjú az OTKA által támogatott, 77566 számú, A 20. Század Hangja pilot kutatás keretében készült 2011. október 10–27. között. Helyszín: Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar. A cikk elkészültét az OTKA 115644 számú kutatása támogatta.

feladatot, ami lehetőleg jó bonyolult volt. Elég jó úton lehettem ahhoz, hogy valamilyen természettudományos vagy műszaki pálya felé orientálódjak. Ez végül a középiskolában nem jött be, bár végig reálosztályba jártam. Jó voltam matekból, jó voltam fizikából, többnyire mindenféle tárgyból, és szerettem a nyelveket. Az általános iskolában elsős koromtól kezdve tanultam angolul egy magáncsoportban, ahol osztálytársaim egy kisebb csoportját tanította az elsős tanítónénink, voltunk tán heten vagy nyolcan összesen. Később az orosz is kifejezetten jól ment. Nem voltak sem averzióim, sem más nyelvi nehézségeim. Középiskolában nem az angolt vettem föl, amikor már lehetett más nyelvet is tanulni az oroszon kívül, 1957-ben, hanem a németet. Ennek következtében, bár nem érettségiztem egyikből sem, a középiskola végére már volt valami gőzöm arról, hogy milyen az orosz, az angol, meg a német. Jelesen érettségiztem, és az utolsó évben döntöttem el, hogy mégsem leszek elektromérnök, ahogy akkoriban mindenki hitte rólam, hanem a bölcsészkarra fogok jelentkezni, filozófia szakra. Végül filozófia és magyar szakra jelentkeztem, és oda nyertem felvételt 1959-ben. Öt év alatt elvégeztem, le is diplomáztam magyarból és filozófiából. Miközben középiskolás voltam, 1955-től 1959-ig egy kritikus időszak volt, amiben számomra nem egy, hanem két kritikus időszak is volt. Az egyik, hogy '55-ben kaptam egy szívizomgyulladás, egy áttétel miatt, valami torokgyulladásból származólag, éppen, amikor elkezdtem a gimnáziumot. Az első néhány hét után még szeptemberben megbetegedtem, és utána 2 hónapig az iskola felé sem mehettem, hosszan voltam kórházban is. Ez nem volt túl kellemes, tanulásiilag is nehéz volt, így nem tudtam jól beilleszkedni sehova, sem a diákok, sem a tanárok felé. A tanárok egyébként nagyon sokfélék voltak. Emlékezetes öreg kémiatanárom, akivel az volt csak a probléma, hogy egy dolgot nem tűrt el: ha valaki azt tanulta meg, ami a tankönyvben volt, mert azt kellett megtanulni, amit ő lediktált az órán. Na most, nekem kéthónapos hiánnyal lila gőzöm nem volt arról, hogy mit diktált le az órán, ennek következtében egy kicsit nehezen jutottam egyről a kettőre. Egy nagyon jó történelemtanárom volt – aki hozzám hasonlóan oktatásszociológiai berkekben működik, az tudja, hogy mit jelent az a név, hogy Surányi, és talán sokan ismerik Surányi Bálintot. Surányi Bálint apukája volt a történelemtanárom a Petőfi Gimnáziumban. Őt meglehetősen szigorúnak tartottuk, aki követel, de egy jó humorú, nagyon-nagyon rendes tanár volt.

Másodikos voltam, amikor elértünk 56-hoz. 56-tal az volt a helyzet, hogy kivételesen éppen akkor megint csak nem voltam iskolában, mert akkor az évente egyszer egy hétre megjelenő megfázásos nyavalyám már beállt. Tudom, egy keddi napon az időt töltendő, a biológiából megígért feladatot végeztem éppen, nem szorgalmi, hanem segítő feladat volt. Megígértem, hogy egy egész íves rajzlapra hajlandó vagyok egy cserebogár ábrát kinagyítani. Azt húzogattam ki tussal éppen, amikor a rádióban jöttek a hírek. Ennek következtében részben gyengélkedésem miatt, részben meg a gyermek megóvása érdekében anyám rögtön elrendelte, hogy nem mehetek ki a lakásból. Így aztán nem is voltam kint a lakásból egész idő alatt. Ha már megemlítettem a családot az elején, akkor itt is meg kell mondanom, hogy természetesen anyámék tartottak attól, hogy valami bajuk lehet, de ez nem következett be. A hely, ahol laktunk, nem volt káder-dűlő, nem erről van szó, hanem arról, hogy nagyon kiemelt helyen volt. Az Istenhegyi út és a Tóth Lőrinc utca sarkán laktunk. Az Istenhegyi út, egy nagy fölvonuló út, ráadásul eredetileg a Rákosi-villa is arrafelé volt. Egyébként szakképzésben tanító tanárok és igazgatók lakták és a Munkaügyi Hivatal, akkoriban úgy hívták ezt, hogy Munkaerő-tartalékok Hivatala, annak a tulajdonában volt a ház, mi ott kaptuk ezt a lakást. Volt ebben a lakásban egy kis pártprotekción. [...] Tehát lényegében otthon voltam, meg otthon volt anyám, apám pedig bent rekedt a szakszervezetben, és minden-

féle lövöldözések miatt már nem tudott hazafelé jönni, így több napig benn volt a szakszervezeti székházban. A gimnáziumban éppen akkor alakult a Forradalmi Bizottmány, amikor bementem, elnökéül megválasztották Paulinyi Jenő testnevelő tanár urat, aztán eloszlottunk. Viszont az általános helyzetünkből következett két dolog. Egyrészt a szüleim nagy gondot nem csináltak, hanem csináltak egy cipésszövetkezetet, és elkezdtek dolgozni több régi szaktárssal együtt. Ennek a részleteit nem tudom, azt sem, hogy ez mikor szűnt meg, és mikor kerültek újra valamilyen pozícióba, anyám nagyon hasonlóba, mint amit addig is csinált. Csak azt tudom, hogy a hatvanas években még ő szervezte a temetéseket is. Nem volt annyira örömteli feladat. Apám pedig továbbra is a szakszervezetben maradt, ott volt továbbra is főtitkár, majd később elnök. Onnan ment nyugdíjba. Azt nem élvezte nagyon, mert 61 éves korában meghalt.

Ami engem illet, a KISZ alapító tagjai között voltam a gimnáziumban, és fene osztályharcot vívtunk. [...] Barátaim közé tartozott Hamburger Misi [Mihály], akivel általános iskolába is együtt jártunk, nem egy osztályba, de egy iskolába, a Mackósba a Németvölgyi útra. Ugyanoda járt Hirschler Ricsi [Richárd], aki most a Világbanknál van. Hamburgerrel együtt mi bőszi KISZ-esek voltunk ebben az első időszakban. Hirschler Ricsivel pedig heves politikai-ideológiai vitákat folytattunk, de attól még jóban voltunk. Volt egy osztálykirándulás, amin én nem vettem részt, már nem tudom, hogy miért nem. Az osztály egy része turistaúton elutazott negyedikes korunkban utolsó nagy akcióként Berlinbe. Berlinből Ricsi nem jött haza. Tán 20 évvel később talákoztunk újra. A disszidálást kifejezetten elutasítottam, amikor ez történt. Később enyhültem ugyan, de mikor itthon találkoztunk, amikor már hazajöhetett, akkor sem voltunk igazán jóban, és ez tulajdonképpen az én hibám. Mikor újra találkoztunk, már jóban voltunk. A legutolsó találkozásunk, az szintén jó régen volt, az is több mint 20 éve volt, akkor Stanfordban találkoztunk, átugrottunk egy kávéra hozzájuk. Úgy is tekinthetném talán, mint egyfajta pozitív példát arra, hogyan lehet személyi feszültségeket kihordani és megoldani anélkül, hogy fejbe vernék egymást, vagy valakinek mindenképpen bele kéne halnia.

A lényeg, hogy '59-ben felvételiztem és felvételt nyertem a bölcsészkarra, és '64-ben megkaptam a diplomámat. Az egyetemen mindenféle KISZ funkcionárius voltam, főleg titkár. Harmadéves vagy negyedéves koromban kari tanulmányi felelősnek tettek meg a kari KISZ Bizottságban. Ez az a funkció, amit nem lehet jól ellátni. Az egyetemen is jó eredményeket értem el, általában jelesre vizsgáztam. Csak dialektikus materializmusból volt négyesem. Huszár Tibor tartott nekünk marxista etikát, és valamiért engem szemelt ki arra, hogy ötödéves koromban tartsam meg helyette ezt a kurzust. Úgyhogy ötödéves koromban marxista etikát tanítottam. Végül azért kerültem az egyetemre tanársegédnek, mert két hely lett. Nem csak egy. Ha csak egy lett volna, akkor csak Józsa Gyuri [György] került volna oda, de így Józsa Gyuri is odakerült, meg én is. Amikor ezt megtudtam, '64 nyarán végigtanultam újra a filozófia történetét. Végigolvastam mindent, amit fontosnak tartottam, mert az már ki volt mondva, hogy nekem szeptemberben kurzust kell tartanom filozófiatörténetből. Nem filozófiatörténeteket olvastam, hanem filozófusokat Hérakleitosztól, Arisztoteléstől, egészen napjainkig. És azok a tulajdonságok, amikre azt mondtam, hogy anyámtól örököltem őket, azok itt kezdenek majd előjönni abban, hogy nem megyek úgy neki egy kurzusnak, hogy ne olvassak el mindent újra, hogy ne csináljam meg rendesen. Kezdetben jó pár évig, hogy ne írjam meg azt, amiről majd beszélni akarok. És ne beszéljem meg például Hamburgerrel, meg Józsaával, másokkal, hogy mit akarok csinálni, meg mit gondolok erről. Na, ezek. Közben az alattunk lévő évfolyamon, 2 évvel alattunk, a Hamburger Misi már egy évfolyamba járt Bencével [György] meg Kissel [János],

meg Bertalan Lacival [László], aki szegény már szintén nem él.

A lényeg, hogy miközben ezeket az anyagokat feldolgoztam, egyre messzebb kerültem attól, ami a teljesen hivatalos tananyag volt. Még első időkben megpróbáltam Márkus Gyurival [György] konzultálni, aki akkor ötödéveseknek tartott kurzust az észlelésről, ahol tömegek voltak. Én is bejártam. Volt jó pár dolog, ahová érdemes volt bemenni. Márkus Gyuri nem tudott mit kezdeni azzal, amit én mondtam neki. Még teljesen benne volt a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus bugyorban, és ezzel nem volt mit kezdeni, amit ma már nagyon megértek, de akkor egy eltávolodást éreztem. 1967-ben a Minisztérium meghirdette, hogy meg kell újítani a marxista filozófia oktatását az egyetemeken, és ebben minden Filozófia Tanszék vegyen részt. A Bölcsészkar tanszékek úgy határoztak, hogy lehetne csinálni új tanterveket, javaslatokat. Hárman is bejelentették, hogy ilyet szeretnének csinálni. A három közül az egyik a Hamburger–Józsa–Csákó trió volt. A másik kettő nem készült el. A miénk elkészült. Kaptunk fejmosást javában. Ez már '68-ban vagy '69-ben volt. Mindenesetre a tanszék elhatározta, hogy a Minisztérium és a Pártbizottság javaslatára ezt a tanterv-javaslatot alapos bírálatban kell részesíteni. Kaptunk hideget, meleget. Két héten, két ülésben, két szombati napon vitatta meg a teljes tanszékek teljes létszáma a kis munkácskánkat. A vélemények körülbelül ilyen skálán szóródtak, hogy Munkácsi Gyula szerint ez egy teljes tanterv, amit prezentálunk, mondta ezt elítélően. Az is megjelent, hogy ez egy praxisfilozófiai elhajlás. A szélső pont az volt, hogy ez egy nyílt, államellenes támadás és összeesküvés. Ezek után kiderült, hogy mi nem maradhatunk az ifjúság mételyezői, és el kell mennünk onnan. Igen, ennek 69 nyarán kellett lennie. Józsa Gyurinak azt mondták, hogy elmehet a Társadalmi Szemle szerkesztőségébe. Benke Valéria majd vigyázó szeméit ráveti, és ez is történt. Hamburgernek meg nekem azt ajánlották fel, hogy menjünk el a párt Társadalomtudományi Intézetébe, ott tanuljunk szociológiát. Ezt az ajánlatot elfogadtam, Hamburger Misi elutasította, mondván, hogy már befizette a nyelvtanfolyamát a Bölcsészkaron, és most mindenképpen nyelvet akar tanulni. Így aztán ővele egy kicsit nehezebben tudtak bánni az elvtársak, mert még egy évig talán itt volt, aztán utána végül mégiscsak elküldték, akkor egy darabig nem volt sehol. Aztán apja segítségével bekerült a Shellhez benzinkutasnak a Széna térre. Ahol a benzinkutasok jó érzéssel pillanatok alatt rájöttek arra, hogy Hamburger Misi biztos, hogy nem tudja elvégezni azt, amit ott el kéne végezni, viszont nagyon jó társasági ember és nagyon jól szórakoztak vele, amíg felsőbb utasításra ki nem rúgták. Éppen átalakítottak valamit a benzinkútnál, ezért a lába nyomát is betonba öntötték emlékül a benzinkutasok maguknak. Nagyon szerették őt a kutasok. De! Hogy a rendszer teljes természete kitűnjék, felsőbb utasítás jött, és be kellett öntenie betonba a Misi lába nyomát. Azt nem tudom, hogy sóval behintették-e.

Velem csak annyi történt, hogy egy évig jártam szociológiára, de ezért hangsúlyozom, hogy én vagyok a botcsinálta szociológus, mert ugyan nekem eszem ágában sem volt szociológusnak lenni. Filozófiát tanultam, kétségtelenül társadalomfilozófiával foglalkoztam, és egyre inkább az emberi cselekvés, meg ilyesmi érdekelt, de semmiképpen nem gondoltam arra, hogy szociológus legyek. Viszont azt mondták, hogy most ez kell, hogy legyek, és elmentem tanulni. Nagyon jó volt, nagyon jó társaságban voltunk. Akikkel közvetlenül együtt tanultam, például Gászó Ferenc és Kende Laci [László], Kende Gábor apukája, valamint Léderer Pali [Pál]. Kende–Léderer–Csákó alkottak egy triót, amiben valahogy egymásra találtunk, és nagyon sokat dolgoztunk együtt. Együtt vitattuk meg az olvasmányokat, a feladatokat. A rendszerek hülyesége, ami személyes élmény, ezért muszáj elmondanom, ezt nem fogja más elmondani az utókornak, a rendszereknek ezt a hülyeségét, hogy az

egyik legkiválóbb ember, Kende Laci, aki egy irtózatosan nagy tudású, nagyon művelt, éles eszű, jó vitakészségű, kiváló ember, akire azért nem volt szükség, mint szociológusra, mert nem tudott írni. Nem azért nem tudott írni, mert nem tudott fogalmazni, hanem azért, mert mihelyt leírt valamit, rögtön rájött, hogy az hol nem jó. Rengeteget segített mindenkinek azzal, hogy jelen volt, részt vett a megbeszéléseken, vitákon, szempontokat hozott, ami elképesztően nagy hozzájárulása volt minden munkához, de ezt az intézmények képtelenek voltak kezelni. Ezért ő vissza is ment szerkesztőnek, miután elvégezte a tanfolyamot, és továbbra is szerkesztőként működött a Kossuth Kiadónál. Léderer Pali meg itt működött aztán az egyetemen.

Én nem, mert nem jöhettek az egyetemre. Ami szintén egy szép történet az utókornak, hogy én voltam az egyetlen a tanfolyam ideje alatt, aki nem a párt Társadalomtudományi Intézetétől kapta a fizetését, ami tulajdonképpen az MSZMP KB része volt. Formailag az MSZMP KB egyik osztálya volt, tehát osztályszinten tagolódtott be a központi intézménybe. Én voltam az egyetlen, aki a tanfolyam ideje alatt nem onnan kapta a fizetését, hanem az egyetemtől, mert ragaszkodtam hozzá, hogy tanítani szeretnék, hogy egyetemi oktató vagyok, és nem kívántam pártalkalmazott lenni a Társadalomtudományi Intézetben. Végül behívatott Meruk elvtárs. Ő volt akkor a „Nagy Isten” az oktatásban, a marxista-leninista oktatásban. Behívatott, hogy mit akarok én. Mondtam, hogy szeretnék visszamenni az egyetemre tanítani. Akkor a következő mondatot mondta, ami emblematis a kor jellemzésére. *„Jól van, Csákó elvtárs, hát, ha mindenáron vissza akar menni, akkor visszamehet. Hogyha minden helyzetben, mindenkinek, mindig azt tudja mondani, hogy maga csak ott akar lenni, hogyha maga ebben biztos, akkor visszamehet.”*

Végül nem kerültem vissza az egyetemre, hanem ott voltam tíz évig a Társadalomtudományi Intézetben, és tulajdonképpen akkor lettem szociológus. Ferge volt a gyakorlatvezetőnk. Az első ujjgyakorlatunkat, első tanulókísérletünket, kis kutatásocskát az ő vezetésével végeztük, ami egy foglalkozáspresztízs-vizsgálat volt a Láng Gépgyár munkásai között. A Láng Gépgyár munkásai nyilván a pokolba kívántak bennünket, vagy legalábbis hülyének néztek. Bár, annyi hasznuk volt belőle, hogy egy fél óráig nem kellett mást csinálniuk, csak a mi hülyeségeinkkel foglalkozni. A foglalkozáspresztízs-vizsgálat többnyire kis cédulácskák ide-oda rakosgatásából áll (amit, ha belegondolok a mai eszemmel, hogy milyenek nézhettünk mi ott ki ezzel), mindenféle foglalkozást mutattunk, és akkor rakja sorrendbe. Na, mindegy. Azért elkészült a dolog, sőt, annyira elkészült, hogy végül legalább Léderer Pali ebből kandidált. Én pedig odakerültem a Gázsó által vezetett csoportba a „Társtudba”.

Egy évig semmi különös nem történt. '71–72-ben történt, hogy kaptam egy váratlan lehetőséget, hogy képviseljem az ifjú magyar kutatókat egy európai ifjúkutató banzájon, ami nekem elég jelentős volt. Ez megint a rendszerre vonatkozik, hogyan történt, hogy ki képviselte az ifjú kutatókat. A Pártközpont tudomásul vette, hogy van ilyen igény Európában, nálunk olyan szervezet nincs, amelyik az ifjú kutatókat tömörítené, de van nekünk egy Társadalomtudományi Intézetünk, akkor bízzanak meg valakit onnan. Akkor én voltam az ifjú kutató, aki képvisel. Ez Hollandiában volt '71-ben. Hollandiában 71-ben az volt az érdekes, hogy már fölvetődött a növekedés határainak problémája. Nagyon érdekes tapasztalat volt, amit nagyon szerettem, mint tapasztalatot később is, hogy miközben a szocialista országok képviselői többnyire valamilyen szakszervezeti emberek voltak és nyomták a vonalas szakszervezeti szövegüket, vagyis itt ők érdekvédőként voltak jelen, és mindenáron arról akartak beszélni, hogy a nyugdíj, meg az előmenetel, meg a munkafeltételek, eközben a nyugati ifjak arról akar-

tak beszélni, hogy mi lesz a világgal. Én jó helyzetben voltam, mert mondjuk én voltam az egyetlen, aki ehhez valamennyire kapcsolódni tudott. Ez annak volt köszönhető, hogy a „társtud” jó hely volt technikailag, tudományos szempontból. Volt egy kiváló könyvtára, mindenhez hozzá lehetett jutni, mindent szabadon meg lehetett vitatni egymással. Egy zárt osztály volt, a szellem szabadsága ott lehetséges volt. Ennek köszönhetően nekem pár hónappal korábban került a kezembe Theodore Roszaknak a *The Making of a Counter Culture* című, akkor frissen megjelent könyve (Roszak 1969), amit elolvastam, és ahhoz kapcsolódóan nyilatkoztam meg ott. Természetesen nem úgy, ahogyan a nyugatiak, hanem úgy, ahogyan az ember keleten nyilatkozik meg, de volt egy kapcsolódási pontunk. Viszont cserébe fölhoztam Magyarországra, és nem melldöngetésnek szánom, egyszerű ténymegállapítás, hogy ezzel én hoztam Magyarországra ezt az eszmét, hogy valami baj van a világgal, a környezettel és az emberi tevékenységgel. És erre egy kis baráti összeröffenést is csináltam. Nevezetesen néhány-szor összejöttünk, hogy nem kéne-e itt valami kutatást csinálni. A néhányakba beletartozik Endreffy Zoli és egy másik kedves barátom, aki még korábban meghalt, Balogh Zoli is. Endreffy Zolira ez nagyon mélyen hatott, ő a következő éveiben elég erősen efelé a probléma felé fordult és foglalkozott vele. Mi többiek aztán föladtuk. [...]

Először '66-ban kaptam egy ajánlatot, hogy elmehetnék Franciaországba tanulni. Akkor ezt családi okból – akkor halt meg apám – nem fogadtam el. Ráadásul akkor született a második gyerekem. Ezt megismételve megkaptam '67-ben, és akkor elfogadtam. Az általános iskolában megismerkedtem az angollal, az oroszsal, aztán a középiskolában a némettel is, ezekből sorra levizsgáztam, az egyetemen záróvizsgafélét tettem, és akkor még mindig volt másfél évem az egyetemből, amikor elkezdtem tanulni a franciát. Hát, valamennyire eljutottam abból is, mint később kiderült, az kvázi nulla volt, de mindenesetre ahhoz elég, hogy eszébe jussak Berényi Pali [Pál] barátomnak, aki a gimnáziumban volt barátom és a KISZ-ben is együtt voltunk, aki München [Ferenc] fogadott fia volt, aminek ő egyáltalán nem örült, de ezen nem nagyon lehetett változtatni. Viszont ő francia szakot végzett, és amikor velem egy időben végzett, akkor kapott egy állást a Kultúrkapcsolatok Intézetében, francia referens lett. Ennek következtében a francia ösztöndíjlehetőségek rajta mentek keresztül és az egyszerűség kedvéért úgy gondolta, hogy talán a legjobb, ha a barátait utaztatja ki. Ezen az alapon kaptam a felkérést '66-ban, amikor nem mentem, de akkor kiment például Halász Jutka [Judit], aki szintén kedves barátunk volt, és most is az elvben, csak ritkán találkozunk, meg Haumann Péter, őket is Berényi Pali utaztatta ki Franciaországba. Azért, mert tudod, Halász Jutka középiskolásként a Szilágyi Gimnáziumnak volt a KISZ szervezőtitkára, Haumann Péter pedig a Toldi titkára volt. Egyébként ő osztályidegen származású, mert ha jól tudom, tán fodrász- vagy szabóüzlete volt az apjának. Későbbi ismeretségből Berényi Pali utaztatta Ágh Attilát is, szintén '66-ban volt kint. Én '67-ben elfogadtam ezt, és kint töltöttem majdnem egy évet. '68-ban jöttem haza, mégpedig úgy, hogy mi az első repülőgéppel jöttünk. Hárman voltunk magyarok Nancy-ban, rajtam kívül két közgazdász volt. Ott három program futott párhuzamosan közös törzsanyaggal a jogászoknak, a közgazdászoknak és egy úgynevezett civilizációs csoport. Én a civilizációban voltam. A két közgazdászból az egyik Barta Feri volt, aki azóta szép pályát futott be. Itt szintén nagyon fontos dolgot kaptam. Az egyik, hogy tudok franciául, ami azt is jelenti, hogy bizonyos időn belül ezt a tudást tényleg aktiválni is lehet. [...]

Egyébként Léderer Pali is akkor volt kint, csak ő Párizsban, és a barikádokon harcolt, vagy nem tudom én, mit csinált. Mi meg Nancy-ban néztük a televíziót. Nancy egyetemi város. Végül is van vagy 15 ezer egyetemista benne, vagy volt akkor 15 ezer egyetemista. Ami akkor elég jelentős szám volt, számos szak, meg mindenféle

intézmény. Talán volt egy kisebb tüntetés, de nem volt nagyon látványos. Számomra volt egy nagy tanulság, amit a demokráciából tanultam. Az egyetemen, ahol én voltam, az egy posztgraduális program volt csak nemzetközi hallgatókkal, franciák nem voltak. Arról volt szó, hogy adjunk ki valami szolidaritási nyilatkozatot, mert mi külföldiek vagyunk, nem avatkozunk be, de kifejezhetjük szolidaritásunkat a francia diákokkal. Elkezdtünk fogalmazni egyet, és a társaság egy része húzta a száját, mert nagyon különböző emberek voltunk mi is. Volt két spanyol, mind a kettő nagyon kedves, rendes srác. [...] Egyikük sokkal inkább a politikai harcok felé és a fasizmus elutasításával – akkor még Franco volt Spanyolországban – és más hasonlókkal foglalkozott volna. És voltak, például kedves holland barátunk, aki holland diplomáciai pályára készült és diplomata is lett. Nyilvánvalóan heves nyilatkozatokra nem nagyon hajlamos. Tehát megosztott közönség volt. Leültünk, hogy végigmenjünk a szövegen és megfogalmazzunk valamit. Sokan voltunk, majdnem mindenki jelen volt, végigmentünk mondatonként, és mondatonként döntöttünk, megmaradjon, ne maradjon, végig a szövegen és szavazás. Amikor minden egyes mondatot végigrágtunk, végül minden mondat, ami papírra került, az megszavazott mondat volt, akkor jött a szöveg egésze. A szöveg egésze többségi támogatást kapott, elég nagy többségi támogatást. Ellenben a kisebbségben maradtak bejelentették, hogy nem fogadják el, és írnak egy másikat. Hajnali 3 óra volt. Na, ez volt az egyik első leckém demokráciából.

Aztán emlékszem arra is, hogy nem tudtam megoldani egy vizsgafeladatot, nem is kaptam jó jegyet rá. A magunkfajtának, a keletről érkezetteknek tartogatták ezt a jó kérdést. Szóval, hogy ugye „nincs szabadság a szabadság ellenségeinek”, mondta Saint-Just. „Tessék! Tessék kezdeni vele valamit!” Nem tudtam jól megoldani a feladatot, próbálkoztam. De az kétségtelen, hogy szereztem azért valamit még ezen kívül. Szereztem egy konkrétabb társadalmi érdeklődést. Miközben tehát már a filozófiában, a társadalomfilozófia felé mentem, az emberi cselekvés problémái felé, aközben jött ez a lehetőség.

Elsősorban etnológusokat, antropológusokat olvastam: Lévy-Bruhl-t, Lévi-Strausst. Lévi-Strauss első nagy virágzása volt, szintén olyasmi, amit én hoztam Magyarországra. Az ELTE-n én tartottam először órát Lévi-Straussról. Egy szemináriumot, aminek kevés hallgatója volt, de a kevesek között voltak azóta jelessé vált urak is, mint például Klaniczay Gábor. Ez nyilván hozzásegített ahhoz, hogy ne okozzon nagyon nagy lelki problémát, hogy szociológiát kell tanulnom. Egyébként abban az időben, amikor itthon aztán hazatérve zajlott ez a tantervi vita, abban az évben tartottam ezeket a kurzusokat, a Lévi-Strausst és akkor írtam a doktorimat, meg akkor írtam meg Nancyba a vizsgadolgozatot is, ami kellett ahhoz, hogy onnan diplomát kapjak. Nagyon szép diplomát kaptam. Az pedig egy módszertani dolgozat volt *A primitívnek nevezett kultúrák néhány megközelítési módszere* címmel, amiben etnológiai módszereket vizsgáltam. És ennek következtében a bölcsészdoktori értekezésem is *Strukturalizmus és történelem* címen futott. A doktori szigorlatot '70-ben tettem le. Ami akkor úgy volt szabályozva, hogy az embernek egy főtárgya és két melléktárgya volt, a főtárgyból egy óra hosszat, a melléktárgyakból pedig fél-fél óra hosszat kellett vizsgáznia. A főtárgyam a történelmi materializmus volt, a vizsgáztatóm Huszár Tibor. A melléktárgyaim pedig néprajz, hogy mi volt a másik, nem tudom már. Elsősorban a mesékkel foglalkoztam. A mesék és mítoszok, meseelméletekben nagyon jó vagyok.

Na, ezek az előzményeim a szociológiához, a szociológiában pedig az első kis munkát, azt említettem. Az első jelentősebb munkám pedig a szakmunkás kutatás volt, amit a Társadalomtudományi Intézet az Akadémiai

Intézzel együttműködve indított el. Mivel a pontos születését nem tudom, mert ahhoz akkor kisfiú voltam, azóta meg nem kérdeztem meg senkitől, spekulációm szerint miután Ferge megírta a rétegződést (Ferge 1969) Gazsó, Várhegyi és Pataki megírták a diákéletmódot (Gazsó–Pataki–Várhegyi 1971), megvizsgálták mindenféle statisztikákat, meg egyebeket, ezek után kicsit úgy érezték valószínűleg, hogy igazában az alapkérdéseket valamennyire ismerik. Gondolom én, és akkor menjünk valamilyen speciálisabb felé, például az oktatás nagyméretű, de nem a főágába tartozó szakképzés felé. Ráadásul, Ferge akkor már majd 10 éves barátságot ápolt Bourdieu-vel, aki szintén megírta a maga alapvető mobilitási, meg mindenféle dolgait addigra Passeron-nal, és létrehozta az iskoláját. Az egyik ifjú követője, Claude Grignon volt, aki egy országos kutatásban vizsgálta meg a szakképzést Franciaországban. Tehát volt egy fordulat, hogy az oktatás általánosabb feldolgozása, megértése után a *Reproductionban* megtörténik az alapvető megértés, még a szakképzést is megnézi valaki rendesebben. Ennek talán szerepe volt abban, hogy a szociológia magyar mesterei úgy döntöttek, hogy a szakképzés jöjjön soron, ezt nem tudom. A „Szoclerájban”³ Fergéék a pedagógusokkal foglalkoztak. Elsősorban pedagógusokról készítettek kutatást, a szakképzésben működő pedagógusokról, mi pedig a „Társtudban” Gazsó vezetésével a tanulókról. Természetesen a dolgok nem váltak ennyire külön. Mi részt vettünk azokon a megbeszéléseken, ahol a pedagógus-kérdőívet, meg a pedagógusmintát készítettek elő és közösen készítettük elő a tanulókat is, a mintát, meg mindent. Csináltunk egy kis 300 fős elővizsgálatot Budapesten, csak három szakmacsoporttal, ebből Gazsó vezetésével írtunk is egy könyvecskét, ami megjelent (Csákó–Gazsó–Havas 1974). Ezen Liskó Ica [Ilona] még Havas Gábornéként szerepelt, aztán ez volt az utolsó ilyen.⁴ Amikor ez megjelent, ezzel Gazsó elvesztette érdeklődését a téma iránt. Szabad kezet kaptunk Icivel. 1974-től 1978-ig, de legalább ’77-ig a kutya nem zavart bennünket azzal, hogy mit csinálunk, mi pedig csináltuk. Az adateloszlások megvoltak, nem dolgozták föl, nekem kellett programozókat szerződtetnem. Akkor még nem voltak kész programok, legalábbis nem volt tulajdonjogban senkinél kész elemzőprogram, SPSS vagy DNBP. Kellott programozót szerződtetni, aki majd programot csinál és lesz az adatból valami. Szereznem kellett három ajánlatot. Végül Kas Péter és Király Laci lett leszerződötve, akik frissen végzett matematikusok voltak és lila gőzük nem volt, mi kell csinálni. ’77-ben következett be a tetemre hívás. Na, jó, eddig csináltatok valamit, senki nem zavart, most mutassátok! Elővezettünk egy tanulmányt, amit ízekre szedtek. Főleg azért, mert megpróbáltunk mobilitási folyamatokra következtetni abból az anyagból, amit összegyűjtöttünk. Lévén, hogy mi csak egy csoportot tudtunk fölvenni, tehát a szakmunkástanulókat vettük föl, a többiekéről nem volt igazában képünk, következésképpen belépési mobilitásról lehet valamiképp, de kilépési mobilitásról nem lehetett beszélni.

Ezért aztán kaptunk a fejünkre bőven. Én hevesen érveltem azért amellet, hogy bizonyos következtetésekre lehet jutni, hiszem, hogy lehet is. Főleg azért, mert akkoriban jelent meg Csanádi [Gábor]ék 18. kerületi kutatása (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978)⁵, ami mindenfelére kiterjedt, mintegy előképe volt a szakképzésnek, ami középfokon, az általános iskola után történik. Írtunk belőle egy kandidátusi disszertációt. Eközben zajlottak a politikai események, amiket eddig mellőztem, csak a főbb pontokat mondom. Kaptam egy ejnye-ejnyét, azzal

3 Az MTA Szociológia Kutatóintézet „beceneve” volt.

4 Liskó Ilona pályafutása során keletkezett gazdag kutatói hagyaték jelentős része a 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben érhető el. A Liskó Ilona gyűjtemény 10 db kutatást tartalmaz, melyek az 1970-es évektől az 1990-es évek közepéig tartó időszakot ölelik fel. 20. század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_01. <http://voices.osaarchivum.org/handle/123456789/18>.

5 A kutatás gyerekrajzai hamarosan szintén elérhetőek lesznek a 20. század Hangja Archívumában.

büntetőtáborba kellett vonulnom szociológiát tanulni. Botcsinálta szociológus. Kaptam egy kis simogatást azzal, hogy én képviselhettem a magyar ifjú kutatókat Eschede-ben, ami egy nagyon jó hely egyébként. Viszont részt vettem a balatonboglári kápolnában rendezett eseményeken.⁶ Akkoriban sokminden történt nemzetközileg is, volt Chile, volt itten is tiltakozás, meg sok minden. A lényeg, hogy a boglári nyár után a *Népszabadság* belső vezércikkében egy Szabó László nevű briganti, akit többen ismernek még tán ma is, írt egy nagyon mocskos teljes oldalas belső vezércikket a 3. oldalon *Orgia a kriptában*⁷ címmel, amiben egyszerűen durva hazugságok is voltak. Akkor fogtam magam és leírtam nem egész egy oldalon, hogy Szabó ebben meg abban hazudik, ez nem így volt, ott voltam és láttam. Ezt kiszúrtam a faliújságra az intézményben. Az intézmény akkor az Ajtósi Düreren volt, abban az épületben, ahol most a kollégium van, ahol a pártfőiskola egyes hallgatói laktak. Ezt külön felrótták nekem ezek után, miután Lakos Sándor igazgató, valamint Pirulicz Ildikó párttitkár alapos fejmosásban részesített, szóban figyelmeztetett ezen tevékenységek beszüntetésére. Úgyhogy akkor nem nyertem el a tetszést. '79-ben volt a Chartások pere Prágában,⁸ ami ellen volt egy tiltakozó akció, amit aláírtam. Az összes sallang, ami közismert ilyenkor, hogy az ember egyrészt tiltakozik, másrészt kikerül nyugatra, juj, juj! A Szabad Európa fogta és közzétette. Akkor aztán nagy hajcihó volt. A VI. kerületi pártbizottság írásba adta, hogy szóbeli figyelmeztetésben részesít. Nem tudom, megvan-e valahol ez a levelem, valószínűleg megvan, nem szokásom papírokat kidobni.

'80-ban pedig az történt, akkor találtuk, Kis Jancsi, Bencze Gyuri, Hamburger Misi, meg Kovács Andris, hogy kellene csinálni egy olyan irodát, amelyik megpróbál munkalehetőségekről információt gyűjteni.⁹ Annyian vannak, akiknek kéne valami pénzkereseti lehetőség, hogy azok oda fordulhatnak. Összeszerveztem hat embert, akik vállaltuk, hogy hetente, megadott időben, felváltva ügyeletet tartunk, és ilyenféle információkat közvetítünk érdeklődőknek. Amikor ezt létrehoztuk, benne volt Léderer Pali, Saci [Szilágyi Sándor], Sik Bandi

6 Erről lásd bővebben a COURAGE regiszteréből az alábbi eseményeket: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?type=events&search=Balatonbogl%C3%A1r>.

7 Szabó László (1973) *Happening a kriptában*. *Népszabadság* 1973.12.16. (Vasárnapi kulturális melléklet) <http://www.artpool.hu/boglar/Szabo.html>.

8 1977. január 6-án jelent meg Prágában a Charta 77 elnevezésű nyilatkozat, amely szélesebb polgári és politikai jogokat követelt a csehszlovák lakosság számára. A Charta 77 megszövegezéshez az alkalmat a *The Plastic People of the Universe* nevű underground zenekar elleni 1976-os állambiztonsági fellépés miatt kibontakozó tiltakozás szolgáltatta. Az együttes tagjait rendzavarás miatt letartóztatták és bíróság elé állították, ezért több ellenzékbe szorult cseh értelmiségi nyíltan fellépett érdekükben. A mozgalom legismertebb alapítói között volt Václav Havel drámaíró, a későbbi csehszlovák, illetve cseh államfő, Jan Patocka filozófus, Zdenek Mlynár politikus, Jirí Hájek volt csehszlovák külügyminiszter és Pavel Kohout író. A nyilatkozat szövegét 1977. január 6-án és 7-én közölte néhány nyugat-európai napilap, s Csehszlovákiában szamizdatként terjesztették. Nyilvánosságra hozatalakor 242 személy írta alá. Az állambiztonság azonnal hazaárulásnak minősítette a történeteket, Václav Havel és Ludvík Vaculík írókat, Pavel Landovsky színészt a rendőrség már január 6-án letartóztatta. Az első aláírók közül 1979-ben államellenes tevékenység címén hat személyt háromtól öt évig terjedő börtönbüntetésre ítélték. Köztük volt Václav Havel is. Lásd még a COURAGE gyűjteményből: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n67320&type=collections>.

9 Munkaközvetítő Iroda (MUKI): „elsősorban az ellenzékkel szimpatizáló körnek igyekezett szellemi segédmunkákat (fordítás, kódolás, gépelés stb.) szerezni. A felhívás kibocsátói Ambrus Péter, Csákó Mihály, Erős Ferenc, Léderer Pál, Sik Endre és jelen sorok írója voltak. A MUKI 1980 augusztusától kedd és péntek délutánonként Kovács András VI., Eötvös utca 42. sz. alatti lakásának csehszlovák lakásában, az ötletet adó Hamburger Mihály albérletében működött, majd októbertől az iroda átköltözött Csákó Mihály és Horváth Zsuzsa VII., Dohány utca 16–18. sz. alatti lakásába; itt (ha jól emlékszem) már csak hetente egyszer, csütörtök délutánonként voltak fogadóórák, 1981 decemberéig. A MUKI tevékenységének lényegében az vetett véget, hogy a szeptember 1-jei házkutatások során a szervek elvitték az iroda kartotékanyagát, a munkalehetőségek és -igények regisztrálását, ami nemcsak az iroda működést bénította meg, hanem 'kriminalizálta' is a MUKI-t, s ezzel sokakat elriasztott.” Dokumentumok. Beszélő 3. évfolyam, 2. szám, <http://beszelo.c3.hu/keretes/dokumentumok-%E2%80%93-ii>. A MUKI működéséről lásd még Kovács 2018.

[Endre] is. Ez lényegében nálunk működött. Oda lehetett jönni, átütő papírra – akkoriban az volt a sokszorosítás fő módja, villanyírógép tíz példány átütő papírral – csináltunk egy csomó cédulát, amire azt írtuk, hogy ezzel és ezzel a céllal ettől kezdve itten működünk. És ezt a következő módon osztottuk szét. Tervezve volt egy előadás, amit Rajk Laci [László] tartott volna a munkahelyén, egy tervezőirodában, a Bécsi utca sarkán, az angol követségtől egy utcával odébb. Erre volt engedély, és mindenki oda volt csődítve, tán délután volt. Meg volt hirdelve, hogy ott lesz a nagyelőadójukban valami. Nagyon sokan jöttek, és akkorra derült ki, hogy a BM [Belügyminisztérium] közbenjárására a főnökség megtiltotta, és nem adja oda a termet. Na igen, de az emberek ott voltak a sarkon és mi sem jobb alkalom, ott az utca közepén elkezdtük kiosztogatni ezeket a cédulákat boldog, boldogtalannak. Semmilyen óvintézkedés nem volt, mindenki kaphatott. Minthogy mindenki be is jöhetett, mindenkivel tárgyaltunk, mindenkit kikérdeztünk, mindenkiről készítettünk adatlapot. Hogy kicsoda, mit tud, hol érhető el, hogy informálható, hogyha valamiről tájékoztatnunk kell és mit szeretne. Ha valamit javasoltunk nekik, akkor azt szintén megfelelő rubrikában ráírtuk, hogy ezt meg ezt javasoltuk, és kértük a visszajelzést, hogy sikeres volt-e vagy nem. Nyilván sok titkos ügynök is jött, gondolom én. Ez egy kedves akció volt. Aztán tényleg működött is a dolog, '81-ig.

De engem illetőleg ezzel betelt a pohár végképp. Úgyhogy el kellett mennem a Társadalomtudományi Intézetből. Hogy betartsák a munka törvénykönyvét, ezért tettek is ajánlatot három helyre, hova mehetek. Én szintén a játékszabályokat betartó játékos vagyok, tehát megnéztem ezeket a helyeket. Elmentem, vagy legalább beszéltem velük. Ezek közül egy ténylegesen létezett, egy létezett ugyan, de a törvényes feltételeknek nem feleltem meg, amivel be lehetett tölteni azt a helyet, egy pedig nem is létezett. Közben igazgatóváltás történt, Lakos helyett Huszár István vette át a Társadalomtudományi Intézetet. Én pedig egy ravasz csellel egy kis haladékat szereztem. Befeküdtem egy klinikára a szemem kivizsgálására, és azt az információt a család nem adta ki senkinek, hogy hol vagyok. Teljesen meg voltak az elvtársak bőszerűlve. Jó, hát ez semmi, ez egy gyerekcsíny, semmi több, mert nyilvánvaló, hogy elintéződnék a dolgok a maguk módján. De azért nekik nagyon kínos volt, mert mint kiderült, ukázt kaptak, hogy 1980. december 31-ig le kell rendezni a Csákó ügyét. És én '80 decemberében, karácsonykor sem voltam elérhető, meg egyáltalán nem voltam elérhető. Ha jól emlékszem, valamikor január 6-a táján voltam elérhető először. Végül aztán beszéltem Huszár Istvánnal, teljesen világosan beszéltünk egymással, tisztáztuk, hogy szó sincs arról, hogy a könyv megjelenjen. Nem, semmi kifogás nincsen a tartalmával kapcsolatban, de hát a nevem mellett nem jelenhet meg. Mondom, jó, akkor ne jelenjen meg az én nevémmel, jelenjen meg a Liskó Ici nevével. Azt nem lehet! Hát, hogy gondolom én azt! Olyat nem csinálnak, hogy az én munkámat másképpen megjelentetni. Másrészt pedig nyilvánvaló, hogy nekem kell valahol egy másik helyet keresni. Akkor azt mondtam, csiribí-csiribá, hogy van persze egy ötletem, hová mehetnék el. Elmehetnék a SZÁMOK-ba, ottan keresnek dokumentátort. Na, Huszár nagyon boldog lett ettől. Ez egy olyan állás volt, ami soha nem kellett senkinek a munkaközvetítő irodánkból. Miközben én úgy fogtam mindig föl, hogyha valaki szeretne egy állást, ahol rendszeresen jövedelemhez jut, és bizonyos munkát elvégez ezért, akkor ez egy teljesen kiváló ajánlat. Megvan, hogy mennyi folyóiratcikket kell feldolgozni, megvan, hogy hogyan kell feldolgozni, ennek megvan az árszabása, tarifája, hogy egy hónapban ezáltal mennyit keres az ember. Mi kell még? Az a helyzet, hogy igazában a mi klientúránk nem szerette ezt a fajta kötöttséget. Ezért nem kellett senkinek. Én pedig mondtam, hogy hát akkor íme. Huszár teljesen kivirágzott tőle, mégpedig azért, mert amikor

KSH elnök volt, akkor ő bábáskodott azon, hogy egy ilyen intézmény létrejöhessen. Ezt nagyon szerette és elintézi.

Így kerültem '81 februárban a SZÁMOK-ba. Akkor nem SZÁMALK, SZÁMOK volt és a KSH-hoz tartozott.¹⁰ Persze, a szerződésemet visszadatálták január 1-re, nehogy szó érje a ház elejét. Nagyon szerettek volna rábeszélteni, hogy a párttitkár által vezetett pszichológiai laboratóriumba kerüljek, de azon kívül, hogy nagyon szerettek volna rábeszélteni, másféle pressziót nem gyakoroltak, én pedig ragaszkodtam az eredeti elképzeléshez, amire a szintén jelenlévő osztályvezető nagyon integetett, hogy csak maradjak ott. Ami teljesen jó is volt. A SZÁMOK olyan hely volt, ahol nagyon sokféle ember volt, akik tulajdonképpen politikailag talán nemkívánatosnak minősültek, de egy ilyen területen, ahol jó szakemberek kellene, ott nagyon jó, ha vannak. Úgyhogy például a SZÁMOK ilyen értelemben sűrű koncentráltóságban tudott felmutatni például olyanokat, akik a Katolikus Egyházon belül, az ún. Bokor mozgalomhoz tartoztak, például a bulányistákat, vagy másféle kisegyházi embereket, akik nem voltak különösebben kívánatosak.¹¹ Később úgy értékeltem egyébként, hogy abszolúte nyitva volt számomra az út, hogyha szakmát akartam volna váltani, akkor most feltehetőleg egy többé-kevésbé elismert számítástechnikus, a magyar számítástechnika egyik elismert öregje lehetnék, akit időnként megkoszorúznak. De én nem akartam újra változtatni, ezért csak a számítástechnika szociológiáját kezdtem csinálni. Ezt csináltam tulajdonképpen a '80-as években, annyira, hogy az intézményt is végiginterjúztam, a SZÁMALK, SZÁMOK teljes csapatát. Készítettem 20 interjút az alapítókkal, nagy öregekkel, mindenkivel. Akkor még nem voltak öregek. Ennek egy fejezetét közöltem le Huszár [Tibor] 70 éves emlékkönyvébe *Csikócsapat* címmel (Csákó 2000). A SZÁMOK-ban viszonylag jó dolgom volt, mert olyan vidékről jöttem, ahol az emberek tudnak írni. Ez arrafelé hiánycikk volt. Következésképpen jó néhány olyan publikációm jelent meg, amit én foglaltam össze magyarul, pl. az irodai alkalmazások perspektíváit megjelentettem eszperantóul, a hálózatokról írtam, meg egy csomó ilyen. '82-ben írtam egy kis füzetkét, de ezek mind név nélküliek. Egyszer fölszólamlottam és akkor azt mondták, azért van, mert a név feltüntetése, az nem KSH-szerű. (...) Végül meguntam, és 85-ben kiléptem a SZÁMALK-ból. Tulajdonképpen azt elégeltem meg a SZÁMOK-ban, hogy nem hagytak szociológiát csinálni. Utána egy darabig szabadúszó voltam, nem csináltam semmi mást, csak kutatásokat. Két olyan dolog volt, ami említésre méltó, talán. Az egyik, amikor eljöttem, a SZÁMOK-nak indult egy projektje, felkérték, hogy csinálják meg a fővárosi házkezelőségek információs rendszerét, számítógépen. Visszatekintve, egy picinykét nevetséges, mert Commodore 64-re volt elképzelve a dolog, de engem nem ez a része érdekelt igazában, hanem az, hogyan is megy ez, és hogyan fognak viszonyulni ehhez. Mivel mindenkit, aki a dologban részt vett, személyesen, közvetlenül ismertem és jó kollegiális viszonyban voltam velük, ezért minden további nélkül megkértem őket, hogy engedjék meg, hadd menjek velük, kísérjem őket mindenhol, ahova mennek. Mentem velük, csináltam interjúkat, megfigyelőként végignéztem a rendszerfejlesztők tárgyalásait arról, hogyan nézzen ki a képernyőn, mi az igényük a helyben a rendszerrel dolgozóknak. Utána csináltam egy kérdőívet, amit föl is vettem és elemeztem is. Azt már nem tudom, hol elemeztem, feltehetőleg a SZÁMOK-ban. Ebből meg is jelent egy könyv, ez az egyetlen

10 1982. január 1-én alakult meg a SZÁMALK, a Számítástechnika Alkalmazási Vállalat, három szervezet – a Nemzetközi Számítástechnikai és Oktató Központ (SZÁMOK), a Számítógép-alkalmazási Kutatóintézet (SZÁMKI) és az Országos Számítógép-technikai Vállalat (OSZV) – összevonásával. Forrás: http://www.ksh.hu/mult_torteneti_kronologia.

11 A papi pályát elhagyókról írt Kamarás István *Júdások vagy Péterek?* című könyvében (Kamarás 1992). Kamarás Istvánnal 2013-ban készített szakmatörténeti interjút Tibori Tímea. Kamarás István. In 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhely. Szakmatörténeti interjúgyűjtemény, 409_08. <http://voices.osaarchivum.org/handle/123456789/1189>.

len könyvem, ami saját szerzeményem, nem szerzőtársakkal, szerkesztés vagy más ilyesmi, *Mikrosiker* címen (Csákó 1987). A megjelenés úgy történt, hogy följajlottam publikációra Vitányiéknak a Művelődéskutatóba, és kiadták. Ez volt az egyik. A másik egy olyan kutatás volt, ami már az iskolákra vonatkozott, mert akkor indult az iskola számítógépesítési program. Hát ez egy picit korábban indult, nem 85-ben, hanem 83-ban született határozat róla, párhatározat, meg kormányhatározat. Az Országos Informatizálási Projektnek a keretében az iskola számítógépesítés is helyet kapott, akkor tudott fejleszteni a VIDEOTON HT gépeket erre a célra. Akkor volt az a pillanat, amikor a HT gépekhez a tanárokat az iskolák elküldhették 3 teljes napos tanfolyamra, hogy megtanulják, hogyan használják őket, ha már egyszer ott vannak. Az az iskola kaphatott két gépet, amelyik elküldött két tanárt 3 napra tanulni. Az iskola számítógépesítés történetét nem mesélem el, de az mégiscsak érdekes, ehhez hogyan jutottam hozzá. A SZÁMOK-tól úgy kerültem ki, hogy aláírtam a tiltakozást a kartások pere ellen. Meg utána szervezője voltam ennek a kis, mondjuk munkaközvetítő irodának, amiből egyébként aztán lett még bonyodalom. Közvetlenül akkor még a SZÁMOK-nál voltam. Házkutatás, meg minden. Nem abból lett házkutatás, hanem a szamizdat ügyekből, de egyúttal akkor már ezt is feltárták, és emiatt szabálysértési eljárást indítottak ellenünk, tiltott munkaközvetítésért. Amit megfellebbeztem persze, és aztán el is vesztettem nagyon sajnálatos módon. Viszont, amikor én onnan kikerültem, akkor a Gázsó Ferenc volt a főnököm, a csoportvezetőm, akit nagyon kellemetlenül érintett a dolog. Hogy neki mit mondtak, azt nem tudom, de ő azt mondta nekem, hogy ezt nem várta tőlem, hogy én őt hátba szúrtam, és ilyenek. Ettől kezdve, ha meglátott, akkor átment az utca túloldalára, a szó szoros értelmében. Volt olyan rendezvény, ahol véletlenül mindketten részt vettünk valamilyen tudományos társasági eseményen, ott nem ismert meg, hanem elfordult. Hát, vannak, akik nagyon félnek, azok nagyon félnek. De megütötte ő a bokáját '56 után, úgyhogy megérdemli, hogy nagyon félt. '85-ben miniszterhelyettes volt az oktatásügyben, Köpeczi [Béla] mellett. Akkor ők meghirdettek egy kutatási pályázatot az új számítógépesítési programmal kapcsolatban, az iskolákban. Én meg csak úgy az utcáról, mert akkor már kiléptem a SZÁMOK-tól, beadtam egy pályázatot a magam nevében. Óriási volt a felhajtás egyébként. Gázsó egy akkora bírálóbizottságot hívott össze miniszterhelyettesként, hogy a miniszterhelyettesi tárgyalóban, a Szalay utcában az U-alakú asztal mindkét ágán végig ültek az emberek. Voltak legalább 22-en vagy 30-an. Behívtak minden pályázót személyes meghallgatásra.

Na, mindezek után, megyek be. Gázsó elnököl, és mondja, Csákó Misit nem kell nektek bemutatnom. Megnyertem a pályázati pénzt, úgyhogy csináltam egy kis kutatást az általános iskolákban. Megkérdeztem 300 pedagógust, egy kérdőívvel és egész érdekes eredményekre jutottam, amit most nem mesélek el. Ettől kezdve részben a SZÁMOK, részben általában az események hatására, meg az indíttatásom hatására végül az iskolák számítógépesítésének szociológiai kutatását végeztem, meg valamiképpen a magyar számítástechnika vagy informatizálás társadalomtörténeti vizsgálatát. Volt egy harmadik dolog is, ami kötetben nem jelent meg, arra nem találtam kiadót, de megírtam a SZÁMOK-nak a történetét is. Egy sikeres magyar intézmény történetét, ami egy szervezett szociológiai munka volt. Egy kisebb kötetnyi anyag van benne. Ennek a kiadásához annak idején a SZÁMOK vezére nem járult hozzá. Ez az anyag pihent, akkor vettem elő, amikor Huszár Tibor 70. születésnapjára emlékkönyvet szerkesztettünk. A munkát szintén a '80-as évek második felében csináltam, amikor a SZÁMOK-nak az alapító tagjait, a legelső munkatársait, a létrehozó igazgatót és másokat mélyinterjúztam. Mindegyikkel van legalább egy 2–3 órás interjúm, ha nem időnként több is. Ha jól emlékszem, 19 vagy 20 interjú volt a főmunkatársakkal.

A nyolcvanas évek második felében voltak ilyen virtuskodó akcióim. De nyertem OMB-OMFB támogatást ugyanilyen témára, amit egészen az utcáról nem lehetett csinálni, ezért azt megbeszéltem Benedek Andrással, a OPI (Országos Pedagógiai Intézet) osztályvezetőjével, akivel a szakképzés miatt kapcsolatban voltam, mert annak az osztálynak volt a vezetője. A megbeszélés alapján az OPI-hoz telepítettem a pénzt, de az OPI-nak egy paranoiás gazdasági főnöke volt, aki mellett egész egyszerűen nem lehetett dolgozni. Ez a következőkből állt. Csak egy példát mondok: miután csináltattam nem tudom hány interjút magnóval, ezek után le akartam íratni őket. Na, a kazettákat nem engedte kiadni a házból, merthogy azok a kifizetések „Beleg”-jei és azok az igazoló dokumentumok, hogy megtörtént a munka, amit ők kifizettek. Másoljam le őket, a másolatot, azt kivihetem a házból. [mosolyog] Ez volt az a pillanat, amikor legyintettem az egészre, és levonultam onnan. A megmaradó pénzből csináltam meg végül a kutatást. Az a gyanúm, hogy tán az ELTE-re jöttem vele, de nem vagyok már benne biztos, hogy hova és hogyan.

Akkoriban, valószínűleg '87-ben tudtam meg, hogy kapok egy Soros Ösztöndíjat. Nagyon sokan kaptak Soros Ösztöndíjat ellenzéki körökből, amivel elmehettek Amerikába egy évre, vagy fél évre, vagy valamennyi időre tanulni, dolgozni, akármit csinálni. Mi is kaptunk a párommal, Horváth Zsuzsával egy-egy ösztöndíjat, amivel el tudtunk menni '88-ban, tulajdonképpen mindenkihez képest meglehetősen későn, de ezt nem szemrehányásul mondom vagy panaszképpen, ez távol álljon tőlem. '88-ban elmentünk Amerikába, egy fél éves ösztöndíj volt. Mi választottuk ki, hová, úgyhogy a Berkeley-re mentünk. Én olyat szerettem volna, ahol szociológiával és oktatásszociológiával foglalkozhatom elsősorban, Zsuzsa meg olyat, ahol vallásszociológiával. Na, ez elég nehéz volt, végigtanulmányoztuk az Amerika-térképet és a felsőoktatási intézményeket, a Berkeley-n végül úgy találtuk, hogy az egyik legjelesebb vallásszociológus, [Robert N.] Bellah ott van, oktatásszociológiából pedig ott van éppen [Jerome B.] Karabel. Amikor ezt kaptuk, akkor itt már mindenféle erjedések voltak '87 őszén, télén elkezdtük szervezni az új független szakszervezetet, Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetét sokakkal a Rakpart Klubban, meg ilyen helyeken. Végül 88-ban, még mielőtt elmentünk volna, hivatalosan is megalakult májusban. Személyes büszkeségem, hogy sikerült megszervezni, Zsuzsával együtt benne voltunk a szervezőbizottságban, magam viszont benne voltam abban a nagyon szűk bizottságban is, amelyik a technikai szervezést végezte arra, hogy mikor és hol legyen a megalakulás. És az én személyes büszkeségem, osztozunk rajta hárman, hogy ez egy olyan rendezvény volt, amiről a BM nem tudta, hol lesz. Ez később kiderült a hivatalos dokumentumokból is, sikerült elérnünk, hogy nem tudták, hogy a Metró Klubban fogjuk tartani. Ez csak azért sikerült, mert a demokratikus szervezkedést a klasszikus konspirációs módszerekkel párosítottuk. Mert a facebook-on nem lehet titokban létrehozni egy alakuló gyűlést, azt csak valamilyen más módon lehet. Akkor lehet, ha el tudjuk határozni tízen, hogy még tízen sem akarunk róla tudni, nehogy véletlenül valamelyikünk elmondja. Hanem csak hárman. Akik biztos, hogy nem mondják el. És megbízunk bennük! Hát, igen. Valami ilyesmi időnként szükséges. Ott megválasztottak ügyvivőnek, azonnal enyém lett az ügyvivők feladatmegosztása közben a nemzetközi kapcsolatok. Én voltam a TDDSZ egyik első ügyvivője, és a nemzetközi kapcsolatokkal voltam megbízva. Ezek után 2 hónap múlva elutaztunk, nemzetközi kapcsolatokat ápolni.

Az elutazásunk, a rendszerre jellemző, hogy már létrejött a Fidesz, már megalakult a TDDSZ, ezek után elkéstük a repülőgépet. Mert a szervek az összes csomagunkat kirakták az indulás előtt Ferihegyen, és ezalatt a repülőgép elment. Akkor én az intézkedő szervnél elég határozottan léptem föl, tőlem talán szokatlan módon,

és közöltem vele, hogy mivel ez a jegy át nem vihető, ebből olyan hátrányt okoztak, amit maguknak kell viselni. Ezen elgondolkodott egy darabig, utána odament az IBUSZ-hoz és közölte velük, hogy áttették holnapra. Így működött a rendszer. Ennek ellenére ez kellemetlen volt. Nem az egy nap késelemért, hanem mert amikor az ember elmegy, egy évig nem akar otthon lenni, mindent összecsomagol, és oda visszamenni, nem igazán kellemes. Na, mindegy, hát másnap elmentünk.

Berkeley-ben teljesen bizarr viszonyok vannak abban az értelemben, hogy a magunkfajta meglehetősen nyílt, mosolygós, mindenkit keblére ölelős fajta. Na, ők nem ilyenek. Mosolyogni mosolyognak, de semmiféle kebelre ölelés, az nincsen. Hat hónap alatt nem sikerült egyszer sem egy *face to face* beszélgetést folytatnom a tanszékvezetővel. Amikor megérkeztünk, akkor két nap múlva volt egy *happy hour* a tanszéken, az minden héten szokott lenni, amin kivételesen ő is ott volt, ilyen módon találkoztunk, de ennyi. Megpróbáltam legalább elbúcsúzni tőle a végén, fölhívtam, hogy mi elmegyünk és szívesen beugranék hozzá. Megbeszéltünk egy időpontot, aztán visszahívott előző nap, hogy ez most mégsem megy, ne haragudjak. Hát, már úgymint mindegy. Ott volt [Michael] Burawoy, aki Lukács Jánost fogadta, mert vele együtt dolgozott itt is, de engem nem engedett be az órára. Olyan indokkal, hogy ez egy együtt dolgozó közösség, amelyiket egy külső megjelenése esetleg zavar a munkában. Karabelnek meghallgathattam egy előadását, de mikor akartam tőle időpontot kérni, hogy beszéljünk valamiről, akkor elrohant, és mondta, hogy majd hívjal föl. Egyébként, amikor megérkeztünk, mindenkinek betettem a fakkjába egy-egy cédulát, hogy ki vagyok, és szeretnék találkozni, stb. Erre egy választ kaptam egy valakitől, az is úgy szólt, hogy majd hívjam föl. Na, a fölhívás, az egy kicsit nehezen ment, mert első ízben voltam az Államokban, és voltak bizonyos nyelvi nehézségeim. Az angolom, egy brit angol, és ez egy kicsit más, mint az amerikai. Ami annyira érdekes volt, mert a lakásunkban lévő tévén tapasztaltam, hogy a BBC-t kiválóan megértettem, az amerikai csatornákat nem. Ebbe bele kellett rázódnia.

A távollétemben létrejött decemberben a Liga, a többi szakszervezetből, és levelezés útján tisztázták, hogy elfogadom a jelölést, és megválasztottak ott is ügyvivőnek, és továbbra is a nemzetközi kapcsolatok az enyém a Liga szintjén. Az amerikai körutazásokat nem ecsetelem részletesebben. Annyiban igen, hogy ezen körutazások kapcsán kaptam egy ajánlatot Pittsburgh-ben, hogy a következő tanévben tanítsak ott egy félévet. És ezért 1990. január 2-ától április 30-áig kellett tanítanom két tantárgyat. Az egyik közép-európai társadalomtörténet volt 1945–1990-ig, beleértve Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország történetét. Egy eléggé húzós, kemény munka volt. A másik pedig szociológus hallgatóknak a kommunista rendszer bukása. Tehát abszolút *up to date* témát kellett földolgozni. Előre kikötötték, hogy július végéig vagy augusztusig meg kell küldenem, hogy miből akarok tanítani. Mind a két kurzusra megjelölhettem kettő darab könyvet, maximum 25 dolláros terjedelemben. Gondolhatod, nem volt könnyű '89-ben Magyarországon megmondani, hogy vajon mi az, ami hozzáférhető, és mi az, ami érdemes az irodalomból. Abban biztos voltam, hogy [Zbigniew] Brzezinski, az lehet, mert mégiscsak egy név és hozzáférhető. Aztán kerestem még kettőt. Mondták, hogy különösebben azzal ne törődjek, mert ők azért kérik ilyen hamar, előre, mert akkor abból a megfelelő példányszámban ott lesz az egyetemi könyvesboltba, hogy a hallgatók megvehessék, ez így is lett. Így aztán hazaértem.

Ja! Először is nem jöttünk egyenesen haza, hanem megálltunk Párizsban, és néhány napot ott is töltötünk. Ott még fölszóltam egy UNESCO banzájon, amiben az informatizálás problémáit tárgyalták, különös te-

kintettel az oktatásra. A kutatás és informatika. Egy nagy paláver volt. Nyilván mindenféle kapcsolatokat kötötünk. Végül hazaértünk akkor, amikor itthon a kerekasztal tárgyalások éppen a végére értek. Másnap mentem be a Ligába, és ott az első dolog az volt, hogy aznap kellett aláírni a megállapodásokat. Azzal fogad Óri Csaba, hogy „Misikém! El kellene menned a parlamentbe, és azt mondani, hogy nem írjuk alá.” Mondom, „te, Csaba! Hát én nem. Fogalmam sincs arról, mi van, te voltál végig benne.” Azt tudtam, hogy ő vezette a delegációt. De hát itt sokkal fontosabb dolgok vannak, ide kell menni, oda kell menni. Ez egy tiszta formaság. Mindegy, hogy nem tudod, azt kell csak mondani, hogy nem írjuk alá. Elég hosszan huzakodtunk, de végül elfogadtam, és elmentem a Parlamentbe. Ennek öröme, minden jelentősebb ünnepkor én vagyok látható a tévében, hogy a Liga nevében azt mondom, hogy nem írjuk alá. Olyankor mindig kapok egy csomó telefonhívást és gratulációt. A középiskolás osztálytársaim az érettségi találkozón nagyon lelkesedtek értem, hogy ez igen! Így születnek a hősök, tudod. Így születnek a hősök Magyarországon, hogy az ember nem tud ellenállni, hogy valami olyasmit csináljon, amihez semmi köze.

Ez történt az itthon tartózkodásom rövid idejében, mert utána mentem tovább Pittsburgh-be. Oda szilveszter előtt el kellett utaznom, hogy január 2-án ott legyek. Azalatt a rövid idő alatt meglepetésszerűen rehabilitáltak. Ez egy érdekes akció volt, amit úgy tudom, hogy csak Glatz csinált. Akkor ő volt a miniszter, az oktatási. Többeket rehabilitált, több hullámban. Akkor azokat az embereket meghívta. Gratulált, meg volt egy kis beszélgetés, akármilyen, egy nagy asztal körül a tárgyalóban. Később kiderült, hogy valóban egy ünnepi aktuson kívül nem jelentett semmit, mert amikor azt szerettem volna elintézni, hogy például a kiesett munkáéveimet számítsák be a nyugdíjamba, az nem sikerült, közölték, hogy ez csak erkölcsi rehabilitáció. Ilyen módon erkölcsileg vagyok rehabilitálva. Az éveimet és a pénzemet, azt nem érinti. Tehát ez történt közben. Elmentem Pittsburgh-be, tanítottam, hazajöttem. Ja, igen! A rehabilitálásnak egy eredménye mégiscsak volt. Azért ülök most itt veled, merthogy azt mondták, hogy visszahelyeznek az egyetemre, vagy valahova. Tehát ami állást elvesztettem, azt visszakaphatom. De mit szeretnék? A SZÁMOK-ba nem akartam visszamenni, vagy a SZÁMALK-ba. A „Társtudba” se akartam visszamenni, mivel eleve tanítani akartam mindig is, következésképpen azt mondtam, hogy az egyetemre, de nem a Filozófia Tanszékre ennyi idő után már, hanem a Szociológiára. Így kerültem a Huszár-féle intézetbe '89 novemberétől, ahol azzal kezdtem, hogy fizetés nélküli szabadságra mentem a Pittsburghi Egyetemre először, következő félévtől már tanítottam. Huszár már akkor felvetette, gondoljam meg, vállaljam el az intézet igazgatását őutána, egy darabig szabódtam. Pontosabban azt mondtam, hogy a Liga nemzetközi ügyvivő funkció mellett nem tudnám csinálni, tehát várjon egy kicsit. Nyilvánvaló, hogy nem fogom mindig csinálni a nemzetközi ügyvivőséget. Végül kiegyeztünk 1 vagy 1,5 évben, nem tudom már, valamiben kiegyeztünk. A Ligában lemondtam, egyébként is irreális lett volna, hogy így csináljam. Nem, mint hogyha valaha is állásban lettem volna bármelyik szakszervezetben, tehát én nem voltam fizetett szakszervezeti funkcionárius soha. Mindig csak választott és önkéntes munkában dolgozó személy voltam. De akkor is. Azért sok munka volt, ott töltöttem rengeteg időt. (...) A lényeg, hogy elvállaltam először az igazgatóhelyettesi megbízást, amibe valamelyest bepillantást nyertem, és utána az intézmény megválasztott igazgatónak. A kollégák. Azt kell mondjam, nem tudom, hogy ez nagyképűnek hat vagy sem, de mindenesetre a véleményem, hogy megint csak azt jelzi, hogy Huszár nagyon ügyes politikus volt. Olyan körülmények között kellett kilépnie erről a posztról, amikor igen nagy volt a veszélye annak, hogy őt is megtámadják, mint volt KB tag, vagy akármilyen. Mindenféle támadásoknak lehetett volna kitéve.

Mindenképpen igyekezett egyrészt elkerülni, másrészt igyekezett úgy távozni, hogy az egy elfogadható távozás legyen. Olyan személyt ajánlani maga helyett, aki nem fog különösebben sok vitát kiváltani a társaságban.

Huszárral nagyon régi kapcsolatam van, hiszen hozzá írtam a szakdolgozatomat. Még nem szociológiában, hanem mint azt mondtam talán, marxista etikában utazott. A szakdolgozatom címe *A szándék és következmény kategóriái Lenin műveiben* volt. Szakdolgozatot írtam hozzá, aztán megkért, hogy tartsak meg egy kurzust helyette. Amikor már eltiltottak az egyetemről, akkor még adott nekem óraadó órát, tehát az első szociológiai kurzust szintén őalatta tartottam. Amikor is szociológiatörténetet tanítottam egy félévben nem szociológusok számára, hanem filozófia szakosok számára. Filozófia szakosok között akkor ott ült például Tausz Katus [Katalin], és még néhányan. Nekik ez volt az első szociológia órájuk. A félév végén Huszár mondta, hogy a következő félévben már nem tud alkalmazni. Amikor a „Társtudból” kirúgtak, akkor is biztosított együttérzéséről a liftben, aztán 2 és fél évig nem láttam. De zseniális. Magyarországon ilyen az élet. Kész. Semmi gond, róla is nagyon sokféle ember nagyon sokféleképpen vélekedik. Én kifejezetten azt mondom, hogy lehet mindenfélét mondani Huszárra, de nem lehet letagadni azokat az eredményeket, amelyeket ő ért el, és amelyek fontosak. Amelyek sokunknak hasznosak voltak, ami a magyar szociológiának hasznos volt. Mégiscsak létrehozta az egyetemi oktatást és jó pár kutatást. Ezt nem tudta volna megtenni, ha nincs olyan pozícióban és olyan viszonyrendszerben, mint amilyenben. Egyszerűen azt nem lehetett abban a rendszerben másképpen megcsinálni. Na, mindegy!

Így aztán átvettem az igazgatást, azzal a feltétellel, hogy utána kapok egy évet, amit '95-ben meg is kaptam. Az 1995–96-os tanévet nem töltöttem itthon. Ami az igazgatóságom alatt történt, nagyon kevés dolog az, amiről úgy érzem, hogy rajtam múlt, vagy én kezdeményeztem. Egyrészt egy nagyon jelentős dolog volt, ami már akkor élt, amikor én átvettem az intézetet, hogy új tanterveket kellett készíteni. Ez ugyan végül megbukott rajtunk kívül álló okokból, de nagyon jól indult. A dolog lényege, hogy akik érettségi után be akarnak lépni az egyetemre, de nem tudják, hogy hova mennek, nem tudják, hogy mit akarnak, nyitva kell hagyni számukra a lehetőséget. Ezért azt mondtuk, hogy az első két év arra való, hogy ez eldőljön. Nem szakokra szeretnénk fölvenni a hallgatókat, hanem az Intézet hallgatójául szeretnénk fölvenni őket. Egy közös alapképzést kapnak két évig. Fontos szempont volt, hogy többlépcsős kilépési lehetőséget nyújtsunk. Közben nagyon sikeresek voltunk a TEMPUS programok terén, lényegében az 1990-es években az intézetünknek nem volt olyan hallgatója, aki ne járt volna valahol külföldön valamilyen programban, ha csak egy picit is meg tudott makkanni valamilyen nyelven. [...]

1995-ben véget ért az igazgatásom, akkor elmentem Amerikába, három hónapot töltöttem a Harvardon vendégkutatóként. A Harvardon nagyon nyitottak, mindenféle órákon részt vehettem, szívesen találkoztak az emberek, megnézegettem a PhD hallgatóknak a szeánszait, ahol bemutatták, éppen hol állnak. [...] A Harvardon szerettem volna áttekinteni az oktatásszociológia állását. Ezt nem tudtam megcsinálni, mert beleestem egy témába. Akkor hirtelen zúdult be a multikulturalizmus mindenhol. Ez volt a téma. [...] És akkor mondom, jól van, hát akkor most megnézem Párizsban is ezt a dolgot. És akkor elkezdtem keresni, és nem találtam. [...] És akkor egyszer csak kiderült, hogy mi van. Hát, az *immigration*-t kell nézni. Az *immigration* címszava alatt ott van minden. Később persze bejött Európában is a multikulti. [...] Azóta tanítottam ezt is az Intézetben.

Még egyszer igazgató voltam a Némedi [Dénes] után. Nagyon próbáltak rábeszélni, hogy vállaljam továbbra is az igazgatást, amikor már eléggé világos volt, hogy lehet önálló kart alapítani, és ez volt napirenden.

Ennek az előkészítésénél részt vettem. Végül próbáltam rábeszélni Rudas Tamást arra, hogy ő pedig vállalja el. Ez bekövetkezett, sikerrel járt. Ezt azért tettem, akkor sem titkoltam, mert azt mondtam, hogy ezek nagyon kemény idők lesznek, amik most következnek, és én egy kifejezetten konfliktuskerülő alkat vagyok. A leendő karnak nem tenne jót, hogyha egy ilyen konfliktuskerülő valaki állna az élén, amikor ezeket a csatákat meg kell vívni. Erre én nem vagyok alkalmas. Úgyhogy csinálja valaki olyan, aki egy harcosabb alkat és meg tudja vívni ezeket. Így lett Rudas Tamás az igazgató, aztán az első dékán a karon.

Eközben csináltam még néhány kutatást az iskola és informatika körében. Az utolsót 1997–98-ban. Aztán csináltunk egy újabb szakmunkástanuló kutatást, még 1992–93-ban Liskó Icivel. Úgy csináltuk, hogy amennyire csak lehetett, megismételtük a 73-as kutatást, a kérdőív döntő része az azonos. A baj vele, hogy közben nagyon megváltozott a szakképzés. Hát, ezeket beleszámítva mégis csak valamit mutat. [...] Icíék sokat publikáltak ebből. Ici igazán nagy szerepet játszott az életemben. Nagyon pozitív és nagy szerepet játszott az életemben, az egyik legjobb kapcsolatom volt. Sokan azt hitték, hogy szerelmesek vagyunk egymásba, ami nem volt igaz, de nagyon jóban voltunk, és nagyon jól dolgoztunk együtt. Tulajdonképpen azt a sorozatot, amit most is csinálok még, a politikai szocializáció a kiskamasz korban, hetedikeseikkel, ezt közvetve Icinak köszönhetem. Amikor a Ligánál külügyes voltam, '90 őszén, a legelső tanítós évemben, akkor volt egy óra, amikor énnekem el kellett mennem, ütközés volt, és megkértem Icit, hogy nem tartana-e helyettem egy órát. Persze, Ici szívesen megtartotta, de a különbözőségünk abban megnyilvánul, hogy őt elsősorban az empiria érdekli. És ezalatt az egy óra alatt a kisdud oktatásszociológiai csoportomat szépen föltűzelte arra, hogy ők elsősorban empiriát akarjanak csinálni. Amikor megjöttem, Ici mosolyogva mondta nekem, hogy ne lepődjek meg nagyon, hogyha mindenféle új igényekkel fognak előállni. Hát, a hallgatók elő is álltak. Én meg mondtam, hogy természetesen lehet. Rászántunk tán két vagy három hetet, hogy kialakítsuk, hogy ők mit akarnak. Igazában őket az érdekelte, hogy vajon a baráti kapcsolatok befolyásolják-e a politikai érdeklődést vagy fordítva. [...]

Az utolsó szakképzési kutatást 2004-ben csináltam Dávid Jánossal hazai vizeken. Ahol nem egyszerűen a szakképzésről, hanem a szakképzésről és környezetéről volt szó. Ő csinálta a *Munkaerő piaci igények és a szakképzési rendszer közelítése* című főrészt (Dávid 2005), én pedig elsősorban az általános iskola és a szakképzés kapcsolatát vizsgáltam (Csákó 2004). Őt kistérségben csináltuk. Az én benyomásom mindazon túl, amit megírtunk belőle, hogy a kistérségek annyira különbözőek, hogy aggregált gazdasági mutatókkal nagyon kevéssé lehet jellemezni a tényleges helyzetet. Azóta én a szakképzéshez nem nyúltam, és nem is áll szándékomban többet. A 2000-es évek második felére sikeresen megmaradtam a politikai szocializációnál. Ez az egyetlen dolog, amit még csinálok. Ezt azonnal kibővítettem egy picit. [...] Indítottunk egy újabb nagy kutatást olyan kutatókkal, akikkel már egy ideje együtt dolgozom ezen a témán. Szabó Ildikóval, Murányi Pistával Debrecenből és Sik Domonkossal, aki hallgatónkból nőtte ki magát. Sik Domonkos egyike azoknak, akik miatt mindig elgondolkodom azon, hogy mit is csinál a tanár.

Nyugdíjazásom története, meg más ilyenek, nem jelentősek. Lassan bekövetkezett. Tulajdonképpen mégsem, merthogy folyamatosan tanítok, mást nem is csinálok. Folytatom a kutatásaimat, meg tanítok, csak éppen az állapotomat úgy kell a kérdőívbe beírnom, hogy nyugdíjas. Az is világos, hogy én már csak akkor fogok mást csinálni az életben, amikor már nem tudok mást csinálni. Mikor már semmit. [nevet]

HIVATKOZÁSOK

- Csákó M. (1987) *Mikrosiker*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Csákó M. (2000) Csikócsapat. Egy sikeres magyar intézmény kamaszkora. In Iványi E. – Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 59–75.
- Csákó M. (2004) Ifjúság egy áttagolódo társadalomban. In Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúsági korszakváltás - Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere, 11–14.
- Csákó M. – Gázsó F. – Havas Gáborné (1974) A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4, 185–212.
- Csanádi G. – Ladányi J. – Gerő Zs. (1978) Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 6, 30–43.
- Dávid J. (2005) *Munkaerő piaci igények és a szakképzési rendszer közelítése*. Budapest: Nemzeti Felnőttképzési Intézet. <http://konyvtar.nive.hu/files/11david.pdf>
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gázsó F. – Pataki F. – Várhegyi Gy. (1971) *Diákéletmód Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kamarás I. (1992) *Júdások vagy Péterek?* Budapest: Egyházfórum.
- Kovács É. (2018) A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1, 120–123.
- Laricsev, P.A. (1952) *Algebrai feladatok gyűjteménye*. Budapest: Közoktatási Kiadóvállalat.
- Roszak, Th. (1969) *The Making of a Counter Culture*. Los Angeles: University of California.